

др Војин Божинов*

Главни асистент

Историјски институт БАН, Софија

ЈУГОСЛОВЕНСКИ ЈУГ НАКОН ТИТОВЕ СМРТИ

Апстракт: Чланак анализира најважније догађаје који су се десили у јужном делу СФРЈ након смрти маршала Јосипа Броза Тита. У њему се прати албанска побуна у аутономној покрајини Косово, као и њене последице. Такође, указано је и на појаве национализма у федералној држави и супротностима између богатог севера и сиромашног југа. Упоредо са тим, оцртавају се контуре „феномена Милошевић“ који је пробудио наде многих Срба који су тражили повратак националног достојанства. У том контексту, пажња је фокусирана на улогу југословенског југа као катализатора међунационалних конфликта у федералној држави који су довели до њеног краја.

Кључне речи: Косово, Србија, Тито, Југославија.

Није претерано рећи да је смрт маршала Тита (4. мај 1980) један од кључних момената у историји Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ). Доживотни председник социјалистичке Југославије силази са сцене у веома компликованом моменту за многонационалну државу.¹ Државна економија рачунала је готово искључиво на стране зајмове, а дугови су у тренутку Титове смрти достигли приближно 20 милијарди америчких долара.² У позадини постала је и све видљивија разлика између богатијих република и федералних субјеката (СР Словеније, СР Хрватска, САП Војводина) и слабо развијеног југословенског југа (јужни делови СР Србије, СР Македонија и САП Косово). Такве разлике појачале су противречности између владајућих елита у југословенским републикама и покрајинама. Љубљана, Загреб и Нови Сад све су мање били спремни да се обавежу на попуно општих федералних фондова пошто су сматрали да се СФРЈ издржава из њихових фондова, док су у Скопљу и Приштини желели да узму још више од општих финансија да би допунили своје републичке/покрајинске фондове.³

* voinbojinov@abv.bg

¹ Детаљније: Джаспер Ридли, *Тито*, София 1995.

² Војин Божинов, *Социјалистическа Југославија в агония 1980-1989*. София 2019, 64.

³ Слободан Селинић, *Србија 1980–1986. Политичка историја од Тита до Милошевића*. Београд 2021, 193–211.

У таквој ситуацији треба констатовати и деликатну позицију СР Србије у федералној држави. Између осталог, неопходно је напоменути да период након смрти Јосипа Броза веома подсећа на време пре Априлског рата када су Срби, према неким посматрачима, остали сами наспрам осталих народа Краљевине Југославије.⁴ Разуме се, почетак осамдесетих година прошлог века има свој низ посебности, као што се и СФРЈ значајно разликује од своје монархистичке претходнице, али је национални сегмент остао да оптерећује југословенске народе са још већом снагом него пре. Део разлога за такав положај представља чињеница да је највећа југословенска република Србија у свом саставу имала две аутономне покрајине – Косово и Војводину, које су се налазиле на дијаметрално супротним позицијама по економском и друштвеном развоју. Осим тога, у САП Војводини мањинско питање није било толико у жижи као што је случај са САП Косовом у коме се још пре Титове смрти јасно може регистровати раст албанског национализма који је у Београду са правом доживљаван са озбиљном забринутости. Процесу дезинтеграције на федералном југу допринео је и последњи југословенски устав усвојен 1974 (називан и „Кардељев устав“, по Едварду Кардељу, идеологу југословенског социјализма), који је СФРЈ претворио у лабаву државну структуру и дао аутономним покрајинама статус „конкурентских република“ у саставу СР Србије, који је додатно појачао сепаратистичке тенденције, посебно код Албанаца, чија се „демографска тежина“ већ осећала на југословенском југу.⁵

Престоница Србије Београд није био само главни град највеће републике већ и седиште федерације. У њему се дешавао сукоб између републичких и федералних институција. Док је Тито био жив ту напетост је пригушавао његов ауторитет међу функционерима, док је након његове смрти уведено паритетно-ротациони принцип Председништва, али ништа није било у стању да прикрије раздор у СФРЈ. Тенденције у савезним институцијама биле су више него јасне. С једне стране, Љубљана и Загреб тражили су да заштите сопствене интересе, а с друге, СР Србија је покушавала да сачувана монолитност да не би дошло до распада државе од које би највише штете имали Срби. Из тог разлога борба за овладавање федералним институцијама након Титове смрти показала се више него бескомпромисном и јасно је илустровала велики раздор у југословенској комунистичкој елити.

Одмах након смрти маршала, председник Председништва СФРЈ постао је представник југословенског југа – скопски функционер Лазар Колишевски.⁶

⁴ Бојан Симић, „Србија 1941. виђена очима италијанског новинара Алфија Руса“, *Лесковачки зборник* LXI, 2021, 20.

⁵ Селинић, *Србија 1980–1986*, 7, 13.

⁶ Архив на Министарството на вњшните работи (АМВнР), оп. 36, а. е. 5070, л. 4.

По ротационом принципу, председник Савеза комуниста постаје Стеван Дороњски – представник САП Војводине. Тај распоред није потрајао дуго. Само после неколико дана, на чело Председништва долази Цвјетин Мијатовић – функционер СР БиХ. Југословенски југ, ипак, задржава важне позиције. Од 20. октобра 1980. скопски кадар Лазар Мојсов стаје на чело Председништва СКЈ – кључне позиције у федералној држави.⁷ Позиције СР Србије у федералним институцијама услед притиска западних република биле су угрожене, док се избор скопских функционера на важне позиције разумео као компромис између Љубљане и Загреба, с једне, и Београда, с друге стране. Српски комунисти морали су да се позабаве и другим проблемима. Међу њима постојале су не мале супротности услед личних амбиција различитих функционера. У тим унутрашњим борбама било је неопходно да се добије барем пасивна подршка комунистичких првака са Косова који су у наредним годинама још више почели да поткопавају позиције Београда у федералним институцијама.⁸

У каквом је демографском и економском стању био југословенски југ после Титове смрти? По званичном попису спроведеном током 1981. г., у јужном делу СР Србије (окрузи Нишавски, Јабланички, Пчињски, Пиротски и Топлички) живело 1.144.754 становника. Највећи градови били су Ниш, Лесковац и Врање. У тим подручјима Срби су били апсолутна већина, осим у градовима Димитровград и Босилеград (и њиховој околини), насељене претежно Бугарима, као и у општинама Медвеђа, Бујановац и Прешево, где се број Албанаца увећавао деценијама уназад (посебно у Бујановцу и Прешеву). Албанци су били апсолутна већина у САП Косову. Становништво аутономне покрајине бројало је 1.584.360 становника. Од тога Албанци 1.227.424, Срби 209.792, муслимани 58.948, Црногорци 26.875 итд. У СР Македонији демографската карта била је следећа: у најужнијој југословенској републици живело је укупно 1.912.257 грађана. Као „Македонци“ изјаснило се 1.281.195 становника, Албанци 377.726, Турци 86.691 души, Срби 44.613 итд.⁹ Важно је нагласити демографски бум код Албанаца који су живели на југословенском југу.¹⁰ Једна просечна албанска породица имала је између шесторо и осморо деце, што је Албанце из СФРЈ чинило нацијом са највећим растом у целој Европи у том тренутку. Томе су допринела два фактора – промоција плодности по верским законима и недостатак сексуалне културе, односно некоришћење контрацепције.¹¹

⁷ АМВНР, оп. 38, а. е. 3245, л. 3.

⁸ Селинић, *Србија 1980–1986*, 13–25.

⁹ АМВНР, оп. 38, а. е. 3245, л. 1-2.

¹⁰ Momčilo Pavlović, *Kosovo Under Autonomy 1974–1990. Confronting the Yugoslav Controversies*, Purdue University Press, 2010, 53.

¹¹ Ivana Dobrivojević, „Za željeno roditeljstvo. Državna politika Jugoslavije u oblasti planiranja porodice 1945–1974“, *Istorija 20. veka*, 1/2018, 129.

Овај процес који је довео до демографске надмоћности дао је Албанцима аргумент за тражење већих политичких права на просторима САП Косова и СР Македоније.

Економска ситуација на југословенском југу такође је давала повода за нестабилност. Јужни део СР Србије, САП Косово и СР Македонија остали су међу најсиромашнијим деловима СФРЈ. Један пример тог положаја сасвим је довољан да илуструје наведену ситуацију. У СР Словенији национални доходак по глави становника износио је 4.500 долара годишње, док у САП Косово тај показатељ излази једва на 460 долара.¹² Казано другим речима, јужна српска покрајина је живела десет пута лошије од најзападније и најбогатије југословенске републике. И та разлика била је у оквирима једне државе а не међу државама на различитим континентима. Оваква амплитуда економског развоја била је неизбежан катализатор политичког несклада на југу Југославије.

Прва пукотина у економско-политичком систему завештаном од тандема Тито-Кардељ су све озбиљнији економски проблеми који су се још више погоршали након смрти маршала. Почетком лета 1980. савезне власти решиле су да спроведу девалвацију динара одложену од стране Тита током претходне 1979. Овај финансијски акт имао је тешке последице по становништво. Плате и уштеђевине су изгубиле на вредности а појавио се и недостатак робе. Најтежи ударац доживели су становници сиромашног југа где незапосленост попримила застрашујуће размере, посебно у рејонима Бујановца, Прешева, Бабушнице, Медвеђе и др. У тим местима запослено је било мање од 10% од радноспособног становништва, што је у суштини представљало економску катастрофу.¹³ Осим тога, у граду Врање уведен је систем купона са образложењем да ће то допринети „бољој снабдевености становништва“.¹⁴ Овакви догађаји изазивали су незадовољство радника и масовна одбијања да се „заузму радна места“, односно колективи су свуда најављивали штрајкове.

Економски проблеми логично доводе до политичких потреса. Током пролећа 1981. на САП Косову избија бунт студената Приштинског универзитета који је прерастао у истински рат.¹⁵ У почетку протестанти су тражили боље услове за живот у студентским домовима, али су се јакко брзо ти захтеви претворили у политичке – равноправност албанске нације у САП Косову и у СФРЈ путем стварања седме федералне републике на историјској територији Косова. Ово је био отворени изазов руководству СР

¹² АМВНР, оп. 36, а. е. 5076, л. 56.

¹³ Селинић, *Србија 1980–1986*, 190.

¹⁴ АМВНР, оп. 36, а. е. 5131, л. 47.

¹⁵ Срђан Цветковић, *Отпор комунистичком режиму у Србији 1945–1991*, Београд 2021, 162–170.

Србије због чега су и они били бескомпромисни. Власт је у интервенцији користила тешко наоружану милицију и војску. Друга страна је, такође, била наоружана и није се либила да потегне ватрено оружје на органе реда.¹⁶ На крају, бунт је угушен али са ценом од једанаест људских живота. Било је гласина о десетинама убијених на обе стране. По томе су ови догађаји на територији САП Косова најкрвавији у историји Социјалистичке Југославије после сукоба у Цазинској крајини (5-6. мај 1950). Ова догађања су се брзо прелила и у суседну СР Македонију где су живеле компактне албанске масе у северозападним и западним деловима републике. За обрачун са албанским сепаратизмом из најјужније југословенске републике тражили су подршку од српских комуниста у потпуности солидарни са њима када су се проблеми САП Косова решавали на савезном нивоу. Није случајно Лазар Колишевски оптужио Љубљану, Загреб и Нови Сад за распламсавање национализма у СФРЈ што је довело до превирања у српској аутономној области. „Другови из равнијених република – рекао је Колишевски – и из САП Војводине, не смеју хранити сопствени национализам изјавама да су неразвијене републике и Косово на терету југословенске заједнице“. За Колишевског слоган лансиран од богатог севера „Слаба Србија – јака Југославија“ је био више него реакционаран. Стога му је скопски политичар претпоставио схватање „Јака Србија – јака Југославија“.¹⁷ Други представник југословенског југа – Лазар Мојсов оно што се десило на САП Косову означио је као контрареволуцију која „угрожава интегритет Југославије и гази на братство и јединство југословенских народа“.¹⁸

Разумевање за „јаку Србију“ у оквиру СФРЈ није наишло на одобравање међу федералним субјектима развијеног северозапада, а то је још више поткопало ауторитет српских комуниста у јужном делу њихове републике. О томе сведоче следеће чињенице: српски студенти са Приштинског универзитета избегавају да иду на наставу јер се плаше да их студенти Албанци не пребију; заменик главног тужиоца САП Косова бежи из покрајине са намером да се никад у њу не врати; само годину дана након догађања на Косову близу 18.000 Срба напушта ту област да би се преселило у Ниш или Београд. Егзодус иде руку под руку са још страшнијим догађајима. Током 1982. албанска банда убила је Данила Миљинчића пред мајком, а следеће године у Ораховцу код Ђаковице иста судбина задесила је и два милиционера. Поред тога, батинање, саботаже и психошки притисак постао је свакодневница за Србе на Косову, што их је натерало да масовно напуштају ту област, чиме је крњена српска државност на Косову.¹⁹

¹⁶ Дејан Лучић, *Тајне албанске мафије*, Београд 2022, 321.

¹⁷ АМВнР, оп. 38, а. е. 3291, л. 187.

¹⁸ АМВнР, оп. 38, а. е. 3291, л. 178.

¹⁹ АМВнР, оп. 40, а. е. 4415, л. 30.

Овај процес је додатно појачан отпором на који је српско руководство наишло у савезним установама, не само од северозападних република већ и од представника СР БиХ и САП Косова. Најјаснији његов знак била је кампања против избора српског функционера Драже Марковића у Председништво СКЈ спровођена током (а и после) XII конгреса савезне партије. Српски комунисти су схватили напад на Марковића као изазов за СР Србију. У тој ситуацији по први пут јасно се чуо глас Слободана Милошевића који је изразио мишљење да је време да се српски комунисти озбиљно баве „тешким положајем Срба на Косову и Метохији“.²⁰

Овакви апели су веома снажно одјекнули међу српском интелигенцијом јачајући национализам међу њима, а самим тим и међу Србима широм Југославије. Имена и дела Добрице Ћосића, Вука Драшковића, Јована Радуловића, Михаила Лалића и др., постају још популарнија.²¹ Сахрана Александра Ранковића (који се трансформисао у симбол српске идеје, нарочито након његове политичке егзекуције на злогласном Брионском пленуму) у Београду током 1983. претвара се у антититовске демонстрације, а та клима брзо се ширила у српској интелектуалној мисли.²² На крају се искристалисала идеја да је Титова Југославија постала антисрпска држава која фаворизује Словенце, Хрвате и Албанце на рачун Срба. Овде, иначе, долазимо до интересантних момената који показују радикализацију међу одређеним српским круговима. Београдски интелектуалци најављују намеру да очисте српску културу и духовност од страног утицаја, а на њиховој мети су се нашли и писац Иво Андрић, који је представљен као Хрват, и драматург Данило Киш, чији су несрпски корени подвучени. На тај талас „прочишћавања“ српске културе, наишао је и инцидент са Ђорђем Мартиновићем,²³ као и истицање тешког положаја Митра Шарића,²⁴ што је још више радикализовало српско јавно мњење.²⁵

Руководство Србије је схватило да је неопходно да се предузму мере за смиривање тензија. Почетком априла 1986. шеф српских комуниста Иван Стамболић посетио је место Косово Поље (предграђе Приштине) где се срео са тамошњим Србима. Они су указали на своје проблеме – свакодневно малтретирање од стране Албанаца, немир, недостатак српске државе на

²⁰ Селинић, *Србија 1980–1986*, 26–40.

²¹ Цветковић, *Отпор комунистичком*, 409–414.

²² Svetozar Djukić, *Milošević and Marković. A Lust for Power*, McGill-Queen's University Press 2001, 12.

²³ Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд 2013, 338.

²⁴ Централен државен архив (ЦДА), ф. 1Б, оп. 81^в, а. е. 548, л. 108.

²⁵ Више о случају Мартиновић и укључивању српских интелектуалаца у косовско питање видети: Петар Ристановић, *Косовско питање 1974–1989*, Нови Сад 2019, 414–435.

територији јужне покрајине.²⁶ Високи партијски функционер је дао обећање да ће решити указане му проблеме народа и да ће брзо наћи начина да тражено обезбеди. Убрзо је Стамболић преузео место председника СР Србије, а на чело српских комуниста дошао је Милошевић који је показао одлучност да реши косовски чвор.²⁷

Случајно или не, баш у том периоду у београдску штампу је „процурио“ чувени меморандум САНУ у коме се истичу проблеми српске нације у Титовој Југославији. Најважније тачке овог документа могу се сажети на следећи начин: СР Словенија и СР Хрватска узеле су српску привреду за таоца; Срби у СР Хрватској и СР БиХ су подвргнути дискриминацији; СР Србија губи тежину у савезној држави итд. Везано за југословенски или још конкретније српски југ, документ београдских академика је категоричан: у САП Косову се дешава геноцид над српским народом који је постао реалност због тога што је Устав из 1974. СР Србији одузео територијални интегритет а самим тим и могућност да власти у Београду врше сва своја овлашћења у покрајини која по „Кардељевом“ уставу ужива широку аутономију.²⁸

Меморандум је имао ефекат бомбе. Чак и неке дипломате у Београду то називају „Југословенски Ватергејт“. Такав став није далеко од истине. Документ је до те мере наелектрисао ситуацију у Социјалистичкој Југославији да га је Стамболић јавно критиковао дефинишући га као чин распламсавања национализма у Југославији. Степен напетости је, међутим, достигао тај ниво да без обзира које се речи изговоре нема повратка на старо. Томе је додатно допринео и Азиз Кељменди који је „пуцао у Југославију“ (убиства у Касарни у Параћину десила су се 3. септембра 1987).²⁹ Дошао је тренутак када је Милошевић одлучио да делује користећи стечени ауторитет после посете Косову априла 1987, где је постао последња нада за спас Срба из аутономне покрајине. На озлоглашеном VIII пленуму Савеза комуниста Србије (23-24. септембра 1987), Милошевић успева да одстрани Драгишу Павловића, блиског Стамболићевог сарадника из виших партијских органа. Делатност против Павловића било је наступање против Стамболића, кога је тиме смртно ранио у политичком смислу. Многи учесници партијског пленума су причали да он није допуштао да буде тако издат од стране Милошевића јер је удаљавање Павловића из руководства значило само једно – да је на ред дошао Стамболић, који је после пораза на овом пленуму изгубио потенцијал да спречи Милошевићев успон. Тако

²⁶ Селинић, *Србија 1980–1986*, 274.

²⁷ Adam LeBor, *Milosevic. A Biography*, Yale University Press 2004, 94–99.

²⁸ Василије Крестић, Коста Михаиловић, *Меморандум САНУ после тридесет година*, Београд 2017, 145–192.

²⁹ Vladimir Petrović, *Uloga medija u učvršćenju vlasti Slobodana Miloševića. Istorija 20. veka*, 2/2013, 193.

је током децембра 1987. Стамболић политички ликвидира тиме што је изгубио и место председника Председништва СР Србије.³⁰

Милошевић је брзо учврстио своју позицију у партији српских комуниста и савезима комуниста у аутономним покрајинама кроз тзв. Јогурт револуцију која је уклонила функционере који су му били ненаклоњени у Новом Саду и Приштини. Ставивши потпуно под контролу партије у СР Србији, САП Војводини и САП Косову, уз подршку партијских руководилаца из Скопља, он је обезбедио својеврсни јужни фронт у СФРЈ. Он је тако могао да на нивоу федерације отворено постави питање измена и допуна савезног закона како би Србија „вратила своју државност“.³¹ Српски лидер није успео да добије сагласност осталих република да промени „Кардељев устав“, али је ипак без већих проблема успео да коригује основни српски закон (28. март 1989) и да лиши САП Косово (и САП Војводину) њихове широке аутономије. Овај чин јавно је легитимисан Милошевићевим говором на Газиместану (28. јун 1989). Ту је Милошевић ушао у улогу неспорног српског лидера који има капацитет да реши проблеме са непослушним Албанцима на Косову. У свом говору пред скоро милион грађана председник Србије је јасно ставио до знања да српски народ више неће правити компромисе са својим националним интересима – порука која је упућена не само Албанцима већ и Словенцима, Хрватима и Муслиманима.³² Из тога се јасно може закључити да је распад СФРЈ почео управо на југословенском југу изазван проблемима између Срба и Албанаца. Милошевићев радикализам се сусрео са радикализмом његових противника, а када се сударе две крајности сукоб је, нажалост, неизбежан.

Превео са бугарског Бојан Симић

Необјављени извори:

Архив на Министерството на вњшните работи (АМВНР)
Опис 36, а. е. 5070, а. е. 5076, а. е. 5131; оп. 38, а. е. 3245, а. е. 329; оп. 40, а. е. 4415.
Централен државен архив (ЦДА)
Фонд 1Б, оп. 81в, а. е. 548.

³⁰ Kosta Nikolić, „Smenjivanje Ivana Stambolića sa funkcije Predsednika Predsedništva SR Srbije 1987.“, *Istorija 20. veka*, 1/2016, 159–175.

³¹ Коста Николић, *Југославија, последњи дани 1989-1992*. књига 1. Београд 2018, 19–20.

³² Николић, *Југославија, последњи дани*, 22.

Литература:

Божинов Войн, Социалистическа Југославия в агония 1980–1989, Софија 2019.

Dobrivojević Ivana, „Za željeno roditeljstvo. Državna politika Jugoslavije u oblasti planiranja porodice 1945–1974“, *Istorija 20. veka*, 1/2018, 119–132.

Джаспер Ридли, Тито. Софија 1995.

Djukić Slavoljub, Milošević and Marković. *A Lust for Power*, McGill-Queen's University Press 2001.

Крестић Василије, Михаиловић Коста, Меморандум САНУ после тридесет година, Београд 2017.

LeBor Adam, Milosevic. *A Biography*, Yale University Press 2004.

Лучић Дејан, Тајне албанске мафије, Београд 2022.

Николић Коста, Југославија, последњи дани 1989-1992, књига 1, Београд 2018.

Nikolić Kosta, „Smenjivanje Ivana Stambolića sa funkcije Predsednika Predsedništva SR Srbije 1987.“, *Istorija 20. veka*, 1/2016, 159–178.

Pavlović Momčilo, *Kosovo Under Autonomy 1974–1990. Confronting the Yugoslav Controversies*, Purdue University Press 2010.

Petrović Vladimir, „Uloga medija u učvršćenju vlasti Slobodana Miloševića“, *Istorija 20. veka*, 2/2013, 183–204.

Ристановић Петар, Косовско питање 1974–1989, Нови Сад 2019.

Селинић Слободан, Србија 1980–1986. Политичка историја од Тита до Милошевића, Београд 2021.

Симић Бојан, „Србија 1941. виђена очима италијанског новинара Алфија Руса“. Лесковачки зборник LXI, 2021, 199–210.

Цветковић Срђан, Отпор комунистичком режиму у Србији 1945–1991, Београд 2021.

Чалић Мари-Жанин, Историја Југославије у 20. веку, Београд 2013.

*Summary***Voin Bojinov****THE YUGOSLAV SOUTH AFTER THE DEATH OF TITO**

The death of Marshal Tito was a turning point for the political and social development of Yugoslavia. Josip Broz left a country that was in a difficult economic situation, which gave a rise of serious tensions on a national foundation. The Yugoslav South had a special place in this crisis phenomena. As the poorest

region in the Federal State the South was the scene of the clash between Albanians and Serbs, which escalated radically after Tito's death. The Albanian riot (1981) demonstrated that coexistence between the two nations in one state/republic was impossible. The Nationalism of the both sides provided the necessary conditions for the appearance of Slobodan Milosevic in the Yugoslav political life. Exactly in the social and political problems of the Yugoslav South Milosevic found the arguments for his own presence on the grand Yugoslav stage as a hope of the Serbs for the restoration of justice in SFRY as they understood it.